УДК 94(477)«18/19»

Ярославська Л. П.

ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАДІЛЬНОЮ ЗЕМЛЕЮ СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті висвітлено проблему землеволодіння селян Правобережної України кінця XIX – початку XX ст. На основі аналізу значного наукового доробку та історичних джерел досліджено рівень забезпеченості селян Правобережжя надільною землею. Акцентовано увагу на вивченні питання соціальної диференціації українського селянства в досліджуваний історичний період.

Ключові слова: *селянство, Правобережна Україна, землеволодіння, надільна земля, соціальна диференціація селянства.*

В статье освещена проблема землевладения крестьян Правобережной Украины конца XIX – начала XX вв. На основе анализа значительного научного задела и исторических источников исследован уровень обеспеченности крестьян Правобережья надельной землей. Акцентировано внимание на изучении вопроса социальной дифференциации украинского крестьянства в исследуемый исторический период.

Ключевые слова: *крестьянство, Правобережная Украины, землевладение, надельная земля, социальная дифференциация крестьянства.*

The article highlights the problem of rural land tenure Right-Bank Ukraine late XIX – early XX century. On the basis of significant scientific achievements and historical sources the rate is Right-Bank farmers land allotment. The attention to studying the question of social differentiation in the Ukrainian peasantry studied historical period.

Key words: *peasantry, Right-Bank Ukraine, land tenure, land allotment, social differentiation of the peasantry.*

Забезпеченість селянства земельними володіннями – одне з найболючіших питань в історії Правобережної України кінця XIX – початку XX ст. Від правильності вибору основних шляхів вирішення даної проблеми багато в чому залежали темпи розвитку продуктивних сил та виробничих відносин на селі, активізація товарно-грошового обігу, подальше формування агропромислового комплексу і, як наслідок, інтенсифікація сільського господарства Правобережжя.

Проблема землеволодіння українського селянства досліджувалася представниками дорадянської та радянської історичної науки. Залишається вона темою активних наукових пошуків і для вчених сучасності.

Науковий доробок кінця XIX – початку XX ст. включає праці, присвячені вивченню найрізноманітніших аспектів аграрних відносин, головними з яких є землеволодіння та землекористування, використання найманої праці. Особливістю досліджень цього періоду є вивчення агропромислового комплексу українського Правобережжя в контексті загального аналізу соціально-економічного розвитку російського та українського села. Напрацювання цього періоду цінні перш за все тим, що їхні автори були сучасниками досліджуваних подій і мали змогу залучати до наукового обігу оригінальні джерела – власний досвід, спостереження, соціологічні опитування тощо.

Серед узагальнюючих праць кінця XIX – початку XX ст., що носять соціально-економічний характер, слід виділити дослідження П. Маслова [1], М. К. Суханова [2], М. В. Ркліцького [3] та інших.

Цікавою щодо дослідження селянських господдарств Правобережжя є праця Т. І. Осадчого, який на основі аналізу бюджетів здійснює групування селянських дворів Правобережжя та характеризує їхнє соціально-економічне становище [4]. Цієї ж проблеми торкається й Я. Я. Полферов. При аналізі ефективності функціонування селянських господарств автор також звертається до аналізу їхніх бюджетів та частки прибутків від продажу виробленої продукції та сторонніх заробітків. Але він переважно спирається на матеріали південних степових губерній України [5].

Серед історіографічного доробку радянського періоду слід відзначити праці, що охоплюють майже всі аспекти аграрних відносин в Україні загалом і на Правобережжі зокрема. Такими є роботи А. В. Чаянова [6], С. М. Дубровського [7-8], С. М. Сидельникова [9-10], П. П. Теличука [11], В. П. Теплицького [12], С. П. Павлюка [13]. Автори традиційно висвітлюють Південно-Західний економічний район, або

українське Правобережжя, як таке, що мало особливі риси розвитку сільського господарства. В ході ґрунтовного аналізу аграрних відносин вони одностайні в констатації того факту, що соціально-економічне становище селянства Правобережної України було особливо гострим, головною причиною чого був несправедливий поділ землі в ході реформи 1861 р., та у висновку, що правобережжя Дніпра було одним з передових регіонів Російської імперії за рівнем розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Серед праць радянського періоду особливо виділяється наукове дослідження І. О. Гуржія, який на основі аналізу статистичних даних, з залученням широкого кола архівних джерел, визначив місце та значення українських губерній в економіці Російської імперії, в тому числі й її агропромислового комплексу. Поряд з цим автор акцентував увагу на ролі Правобережжя в сільському виробництві країни [14].

Якісно новий етап у вивченні аграрної історії Правобережжя кінця XIX – початку XX ст. розпочався з проголошенням державної незалежності України. На сьогоднішній день існує низка робіт, присвячених загальним питанням з даної проблематики. Тему аграрної історії краю, зокрема проблеми соціально-економічного життя селянства, особливостей його ментальності розробляють Л. М. Горенко та Ю. П. Присяжнюк [15] та інші.

Автор даної статті ставить завдання дослідити рівень забезпеченості селян надільною землею, а також визначити його вплив на процеси соціальної диференціації селянства Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Для українського села ринкова трансформація економіки Російської імперії мала досить неоднорідні соціально-економічні наслідки. З одного боку, підйом сільського господарства та активізація діяльності земств та державних органів з покращення медичного обслуговування призвели до значного зростання сільського населення України – з 1891 по 1915 рр. воно зросло з 18712 тис. Осіб до 27676 тис., або майже у 1,5 рази [16, с. 96]. Причому, незважаючи на зростання міст у цей період, частка населення у сільській місцевості майже не зменшилася. За переписом 1897 р. На селі проживало 86,8 % населення українських губерній, а станом на 1 січня 1914 р. – 84,8 % [17, с. 7].

З іншого боку, протягом досліджуваного періоду перехід до ринкових відносин неминуче супроводжувався процесами наростання майнової диференціації селянства. А значне демографічне зростання обумовило ще й проблему землезабезпеченості. Станом на 1905 р. з 44 млн дес., придатних для сільськогосподарського землеволодіння та землекористування, припадало 58,5 %. На Правобережжі вона становила 49,8 %, на Лівобережжі – 68,5 %, на Півдні – 58 % землі [18, с. 401-402].

Площа надільних селянських земель в Україні у 1905 р. становила понад 20,1 млн дес. З них на Правобережжя припадало близько 6,2 млн дес., тобто 30,6 % всього надільного землеволодіння, на Лівобережжя – близько 7,2 млн дес., або 35,7 %, і на Південь України – близько 6,8 млн дес., або 33,7 % [17, с. 17]. Таким чином, при тому, що площа надільних земель на Правобережжі була порівняно найменшою, усі регіони України мали приблизно однакові загальні селянські надільні площі. Проте, протягом досліджуваного періоду спостерігалася досить значна різниця у забезпеченні селян надільною землею у розрахунку на одну ревізьку душу. Причому через постійний ріст населення ця величина щодалі зменшувалася. Якщо в 1860 р. на одну ревізьку душу по Україні в середньому припадало близько 3 дес. землі, а в 1880 р. – трохи більше 2 дес., то в 1900 р. середній наділ ледве сягав 1,5 дес. [19, с. 392].

У 1905 р. найменш забезпеченими надільною землею були господарства правобережних губерній – в середньому на двір у Подільській губернії припадало 3,3 дес., у Київській – 3,8 дес. та 5,2 дес. – у Волинській губернії. Порівняно з Правобережжям, на Лівобережжі селяни були забезпечені надільною землею дещо краще: у Полтавській губернії на одне господарство припадало в середньому 4,9, у Чернігівській – 6,3, у Харківській – 7,3 дес. землі на один двір. Найкращим щодо володіння надільною землею було становище селян Південної України, де в Херсонській губернії в середньому на двір припадало 7,8, у Катеринославській – 9,3 та у Таврійській – 14,7 дес. надільної землі на одне господарство [11, с. 43-44; 17, с. 17].

Таким чином, згідно статистичними даним, найменш забезпеченими надільними землями були селяни Київської, Подільської та Полтавської губерній, далі йшли решта губерній Лісостепу, і найкраще забезпеченими надільною землею були селяни Півдня України. В цілому ж серед регіонів, найгірше були забезпечені надільною землею селяни Правобережжя.

Разом з цим, всередині самого селянства спостерігалася диференціація, головним критерієм якої була забезпеченість надільною землею. Про нерівномірність розподілу надільної землі свідчать наступні дані: близько 43,4 % селянських дворів України мали до 5 дес. землі, 39,2 % мали до 10 дес. і понад 16 % – більше 10 дес. надільної землі. Проте, якщо на Півдні 79 % селянських господарств мали більше 5 дес., на Лівобережжі – 65,3 %, то на Правобережжі – лише 43,6 %. Якщо на Півдні дрібні господарства – до 5 дес. – складали лише 21 % усіх господарств, а на Лівобережжі – 44,7 %, то у правобережних губерніях вони становили більше половини – 58,4 % усієї кількості селянських господарств [17, с. 14-15; 11, с. 44]. Таким чином, селяни Правобережної України були найменшою мірою забезпечені надільною землею по Україні.

Нерівномірність розподілу надільної землі між селянами пояснюється насамперед наявністю суттєвих відмінностей між розрядами селян, що історично склалися протягом тривалого періоду. Зокрема, на Правобережжі України в 1905 р. у найгіршому становищі були чиншовики (тобто орендатори, які сплачували власникові землі чинш у вигляді натурального оброку або грошової ренти). Наприклад,

середній розмір їхніх володінь у Подільській губернії становив лише 2,2 дес. Колишні державні селяни правобережних губерній володіли в середньому 7,1 дес. на двір, поміщицькі та удільні – 5,1 дес. на двір [20, с. 42, 44]. Часто спостерігалися порушення при розподілі вакантних надільних земель. Але, в переважній більшості, скарги селян щодо цих фактів залишалися без вирішення. Зацікавлені особи, переважно з числа заможної частини общини, які захопили вакантні землі, заважали «складенню необхідних для цього приговорів сільських сходів» [21].

На 1905 р. розподіл надільної землі між селянськими господарствами усіх розрядів Правобережжя був наступним: кількість дворів, що мали до 5 дес. надільної землі становила 79 613 – у Волинській губернії, 201 456 – у Київській, 360 471 – у Подільській; кількість дворів, що мали від 5 до 10 дес., у Волинській губернії становила 147 699, у Київській – 128 494, у Подільській – 90 795; кількість дворів, що мали більше 10 дес., у Волинській губернії становила 65 075, у Київській – 33 003, у Подільській – 7 498 [22, с. 3].

Таким чином, спираючись на наведені дані, приходимо до висновку, що забезпеченість селян Правобережжя надільною землею була незадовільною. Лише у Волинській губернії селянські господарства, що могли забезпечити себе необхідним хлібом з власного господарства, становили більш-менш значну частку – 22 %. У Київській і особливо в Подільській губерніях середня забезпеченість надільною землею на початку XX ст. була вкрай низькою. Саме тому Поділля та Київщину можна охарактеризувати як губернії гострого малоземелля.

Ряд істориків та економістів кінця XIX – початку XX ст., досліджуючи кошториси селянських господарств, прийшли до висновку, що на Правобережній Україні могли зводити кінці з кінцями лише такі, які в результаті реформи 1861 р. одержали не менше 5 дес. землі на ревізьку душу при урожаї сам-п'ять. При цьому такі господарства ледве задовольняли свої потреби у продуктах харчування, не маючи ніяких лишків на необхідні витрати для купівлі продуктів харчування, що не вироблялися у власному господарстві, товарів повсякденного вжитку, сплати податків тощо. Статистика земельної власності свідчить, що з майже 1,48 млн ревізьких душ Правобережжя одержали наділи до 5 дес. понад 1,36 млн або 92,5 %. Особливо мало надільної землі в ході реформи одержали селяни Київської та Подільської губерній, де частка наділених землею до 5 дес. на ревізьку душу становила 96,4 % та 97,7 % відповідно. У Волинській губернії цей показник складав 80,9 % [20, с. 24-25].

За підрахунками Л. М. Марреса, заснованих на співставленні середньої кількості надільної землі, врожайності зернових на селянських землях та норм харчування середньої селянської сім'ї і необхідного корму господарській худобі, така кількість землі не могла забезпечити продовольчих потреб селян. Лише у Таврійській губернії надільні землі забезпечували продовольчі та кормові потреби своїх власників та давали лишки. У Катеринославській та Волинській губерніях у селянських господарствах вистачало зерна як для харчування, так і частково для корму худобі. У решті ж губерній хліба, що збирався з надільних земель, було недостатньо навіть для харчування. У Херсонській губернії цей дефіцит становив 3 млн пуд., у Харківській, Київській і Подільській – від 5 до 10 млн, у Полтавській та Чернігівській – більше 10 млн пуд. [23].

Якщо ж врахувати факт диференціації селянства за ознакою земельної власності, то картина забезпечення продовольством з надільних земель матиме ще гірший вигляд.

Значний вплив на розмір надільного землевозлодіння мала й демографічна ситуація у регіоні. За найменшої площі, на Правобережжі України проживало найбільше сільських мешканців. Протягом досліджуваного періоду тут спостерігалася найвища густота населення, особливо в Київській та Подільській губерніях. За переписом 1897 р. на одну квадратну версту в Волинській губернії припадало 47,5 мешканців, у Київській – 79,4, у Подільській – 81,8 осіб. У 1913 р. ці показники становили відповідно 66,5, 107 і 109,9 мешканців на одну квадратну версту [17, с. 7]. Демографічний ріст негативним чином відображався на землезабезпеченості правобережного селянства. У звіті про стан селянських господарств Бердичівського повіту Київської губернії значилося, що «заведений серед малоросійського населення звичай сімейних розділів... роздробив наділи на дрібні частки і створив масу сільського пролетаріату, яка володіє загалом такою незначною ділянкою землі, що вести на ній самостійне господарство і прохарчувати сім'ю буквально неможливо» [24].

Пояснюючи витоки зменшення рівня землезабезпеченості селянства, у 1890 р. подільський губернатор у своєму звіті зазначав, що «не дивлячись на існування обмежувальних норм, встановлених у цьому відношенні законом, фактичне подрібнення наділів являє собою поширене явище, що прикривається легальним видом спільного користування. Боротьба з ним важка, і безуспішність її знаходить виправдання у самій сутності подвірного володіння у зв'язку з традиційною прив'язаністю до землі місцевих селян, які прагнуть хоча б за найбільш невигідних умов стати самостійним господарем» [25].

Уряд розумів цю гостру проблему. З метою її вирішення була запроваджена програма переселення селян до Сибіру. З 1896 по 1914 рр. з дев'яти українських губерній переселилося понад 1,6 млн осіб, причому лише за останні сім передвоєнних років – понад 1,1 млн осіб. З них вихідцями з Правобережжя були 313,7 тис. та 206,3 тис. осіб відповідно [17, с. 11]. Проте, попри великі масштаби, переселення не могло перекрити природного приросту населення [26]. Разом з цим, на нових місцях переселенці часто зубожіли і поверталися на батьківщину. Протягом 1886-1905 рр. до України повернулося понад 63 тис. осіб, або майже 12 % переселенців

цього періоду. Після 1910 р. повернення на попереднє місце проживання набуло масового характеру. В середньому щороку майже третина переселенців поверталася назад [18, с. 407]. У 1911 р., наприклад, до України повернулося 68,5 % переселенців [27, с. 16; 28, с. 52-53]. Враховуючи, що у переселенському русі брало участь в основному середньозабезпечене селянство, приходимо до висновку, що поверталися з Сибіру не «старі» бідняки, а з поверненням переселенців збільшилася кількість нових, чим, власне, й було обумовлене подальше поглиблення процесу соціальної диференціації в середовищі селян Правобережної України.

Підсумовуючи наведене вище, зазначимо, що селяни Правобережжя були найгірше в Україні забезпечені надільною землею. Лише у Волинській губернії селянські господарства могли забезпечити себе необхідним хлібом з власного господарства. У Київській та особливо Подільській губерніях середня забезпеченість надільною землею наприкінці XIX – на початку XX ст. була надзвичайно малою. Саме тому Поділля та Київщину зазначеного періоду характеризують як губернії гострого малоземелля. Ані програма переселення до Сибіру, ні Столипінська аграрна реформа не змогли кардинально вирішити цю проблему.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маслов П. Условия развития сельского хозяйства в России: Опыт анализа сельскохозяйственных отношений / П. Маслов. – СПб., 1903. – 493 с.
2. Суханов Н. К. К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России / Н. К. Суханов. – М., 1909. – 414 с.
3. Рклицкий М. В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни: Экономические очерки, статьи, заметки / М. В. Рклицкий. – Полтава, 1914. – 110 с.
4. Осадчий Т. И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Волыни) / Т. И. Осадчий. – К., 1899. – 128 с.
5. Полферов Я. Я. Сельскохозяйственные рабочие руки: (статистико-экономический очерк) / Я. Я. Полферов. – СПб., 1913. – 53 с.
6. Чаянов А. В. Избранные труды / А. В. Чаянов. – М. : Экономика, 1989. – 494 с.
7. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России периода империализма / С. М. Дубровский. – М. : Наука, 1975. – 398 с.
8. Дубровский С. М. Столыпинская реформа. Капитализация сельского хозяйства в XX веке. – М. : Московский рабочий, 1930. – 361 с.
9. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С. М. Сидельников. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 289 с.
10. Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина / С. М. Сидельников. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1973. – 335 с.
11. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1973. – 189 с.
12. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні / В. П. Теплицький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 307 с.
13. Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С. П. Павлюк. – К. : Наукова думка, 1991. – 224 с.
14. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1968. – 189 с.
15. Горенко Л. М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України / Л. М. Горенко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Сіяч, 1996. – 92 с.
16. Сельское хозяйство Украины. – Х., 1923. – 232 с.
17. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України / [під кер. І. О. Кравченка]. – К., 1919. – 182 с.
18. Історія народного господарства Української РСР : [у 3-х т., 4-х кн.]. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 463 с.
19. Історія селянства Української РСР : [у 2-х т.] / [за ред. В. А. Дядиченко, М. Ю. Брайчевського та ін.]. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 1. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої Соціалістичної революції. – 552 с.
20. Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1955. – 331 с.
21. Центральний державний історичний архів (м. Київ) (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. Оп. 693. Спр. 368, 81.
22. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914 / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – 282 с.
23. Маррес Л. М. Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве / Л. М. Маррес // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства : сб. ст. / [под ред. А. И. Чупрова и А. С. Постникова]. – СПб., 1897. – Т. 1. – С. 73–96.
24. ЦДІАК. – Ф. 442. Оп. 707. Спр. 370, 38.
25. Там само. – Оп. 544. Спр. 237, 22.
26. Программа исследования вопроса о движении благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – СПб., 1903. – 128 с.
27. Гуржій І. О. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму / І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко. – К., 1958. – 40 с.
28. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / [под ред. А. А. Нестеренко, И. Н. Романенко, Д. Ф. Вирнык]. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 554 с.

Рецензенти: д.і.н., професор М. І. Бушин;
д.і.н., професор Ю. В. Котляр

© Ярославська Л. П., 2011

Надійшла до редколегії 12.04.2011 р.